

ГОЛІЗМ (від грец. ὅλος — цілий, увесь) — термін на позначення певних теорій чи методологій, відповідно до яких пізнання окремого (часткового) можливе тільки шляхом пізнання цілого, до складу якого це окреме входить. Але при цьому йдеться про цілісність не тільки у значенні, властивому для звичай. мови (як фіз. цілого), а про цілісність як взаємопов'язаність поодиноких явищ у межах певних множин (видів, родів) та сукупностей. Напр., суспільство можна розглядати як взаємопов'язане ціле, але не в розумінні, що окремі люди є частинами суспільства у звичай. розумінні частини й цілого. Тобто, потрібно брати до уваги, що саме позначаємо словами «окреме», «часткове», а що «ціле», «цілісне». При ширшому підході терміном «Г.» позначають не тільки спосіб пізнання, а й метафіз. (онтол.), концепції, які наголошують на цілісності (єдності) буття та окремих його різновидів. Метафіз. концепції в історії зх. філософії часто впливали на розуміння природи знання та методів пізнання. У 20 ст. особливої гостроти набула суперечка між прихильниками Г. та їх критиками у методології сусп. наук. У центрі уваги опинилося питання: чи в дослідж. суспільств слід брати за основу опис поведінки окремих людей та взаємини між ними; чи поведінку людей можна пояснити, коли знаємо, з яким суспільством маємо справу. Протилеж. погляд, згідно з яким пізнання цілого є підсумком пізнання його складових частин (елементів) або окремих явищ, позначають термінами «партикуляризм» (від лат. particularis — частковий, окремий) або «атомізм».

Найважливіші різновиди Г.: метафізичний (онтологічний), епістемологічно-методологічний та політичний.

М е т а ф і з и ч н и й Г. У реліг. світорозуміннях, які вважають Бога творцем і вседержителем світу, задум Бога-Творця та його волю розглядають як основу всього буття і запоруку єдності цього буття. Тим часом у матеріалізмі (фізикалізмі) єдність буття вбачають у заємопов'язаності природ. явищ, оскільки існує деяка їх спільна основа (напр., на рівні глибин. структур). Антична метафізика виходила з передумови цілісності буття як взаємопов'язаності всіх його видів та родів: основу цілісності вбачали у світ. розумі (нус, логос) чи в ієрархії ідей Платона або «форми всіх форм» Аристотеля. Однак Аристотель звернув увагу на різницю між природ. утвореннями і людиною як істотою звичаєвою (політичною): спосіб життя та поведінку людини не можна встановити на основі заг. характеристик, що стосуються люд. роду. Люди не тримаються свого роду — вони не «при роді», якщо використати натяк, який містить слово «природа»:

створюючи звичаї (культуру), колективи людей визначають і спосіб свого життя. Це стало джерелом для протиставлення природи та культури, а відтак загрожувало розумінню буття як цілісного. У середньовіч. схоласт. філософії основою єдності буття вважали Боже буття. Продовженням цього розуміння є філос. системи, в яких основу єдності буття вбачали в духов. субстанції (напр., об'єktiv. ідеалізм Г. Гегеля). Але Р. Декарт радикально розмежував тілесну і духовну субстанції, що призвело до дискусії навколо проблеми душі й тіла. Крім того, емпіризм у вигляді феноменалізму Д. Г'юма заперечив перспективність мислення за допомогою понять про деякі приховані від спостереження основи (ідеї, суті, сили): напр., цілісність душі не ґрунтується на наявності деякої основи, що забезпечує цю цілісність, а є лише ідеєю, за допомогою якої люди пов'язують певні спогади, враження тощо як вияви того, що називають словом «душа». На цьому прикладі бачимо, що есенціалізм — визнання деякої прихованої від зовн. спостереження основи чи суті (лат. *essentia*) — може свідчити про тенденцію Г. У філософії 20 ст. неогегельянство, марксизм, зокрема діалектич. матеріалізм, неомізм — переважно голістичні та есенціалістські. Тим часом прагматизм, аналіт. філософія та екзистенціалізм, а також інтелектуал. тенденції, що їх позначають ярликом «постмодернізм», спрямовані проти визнання певних основ і сутностей, які не залежать від люд. діяльності. Ю. Габермас, напр., зауважив, що сучасна філософія більше не може виходити з припущення цілісності світу, природи, історії, суспільства, в сенсі деякого знання, спрямованого на відкриття цілостей. Не тільки наяв. поступ емпірич. наук підважує теор. сурогати картин світу; ще більше їх спростовує рефлексивна свідомість, яка супроводжує цей поступ. Цьому, на його думку, відповідають також зміни в політ. ідеологіях: у мас. культурах Заходу, комунікат. структури суспільності, якими оволоділи ЗМІ і які зорієнтовані на пасивне, розважал. і приватизоване споживання інформації, підважують цілісні зразки тлумачення хоча б серед. радіуса дії. А відтак фрагментаризована повсякденна свідомість споживачів, які володіють вільним часом, стала панів. формою ідеології. Але з цим «розпадом цілостей» пов'язані загрози, адже питання «єдності розуму в розмаїтті його голосів» (Ю. Габермас) стало важливою проблемою нашого часу.

Г. і п а р т и к у л я р и з м в е п і с т е м о л о г і ї. Успіхи механіки та фізики загалом, а потім хімії у Новий час європ. історії схилили до думки, що успішне пізнання ціліс. утворень можна забезпечити шляхом пізнання складових частин та зв'язків між ними. Тобто, дослідж.

має рухатися від мікрорівня до макрорівня. Такий підхід пов'язаний з редуkcіонізмом — поясненням вищого рівня шляхом його зведення до нижчого. Його називають поелементним, атомарним, механістичним, оскільки його прообразом є пояснення особливостей твердих тіл за допомогою атомарно-молекуляр. взаємодій. Натомість різні концепції Г. наголошують на тому, що пізнання цілого потребує особливих підходів, і що в багатьох випадках тільки пізнання цілого дозволяє пояснити природу та функціонування його складових частин. Ще у 18 ст. механіст. розумінню живих організмів було протиставлено концепцію віталізму (Л. Дюма), яка в оновлених варіантах знайшла продовження у 19 та 20 ст. (Г. Дріш, А. Бергсон та ін.). Але у міру того, як у фізиці і хімії досягали дедалі більшого успіху в розкритті атомарно-молекуляр. структури речовин, аналіт. спосіб пізнання прагнули використовувати в ін. науках — у біології (вірховізм), психології — асоціаніст. експерим. психологія та бігевіоризм. Методи бігевіоризму вплинули на соціологію і політ. науки: базовими стали вважати диспозиції (схильності) чи ставлення (attitudes) окремих осіб; тим часом групові зв'язки пояснювали як наслідок міжособистіс. взаємодій (інтеракцій). Але на противагу до партикуляр., поелемент. способу мислення у природ. та гуманітар. науках наприкінці 19–20 ст. були розвинуті цілісні підходи. У біології та медицині у 20 ст., на додаток до традиц. анатоміч. підходу, почали приділяти увагу системам (нервовій, гормональній) та пов'язаності цих систем в організмі. У нейрофізіології, зокрема у вивченні мозку, на противагу дослідж. локалізації певних функцій, експериментально підтверджено ціліс. характер діяльності мозку. У психології наголошення взаємопов'язаності псих. функцій та виявлення ціліс. структур маємо у гештальтпсихології (засн. В. Кюлер і К. Коффка), яка перебуває в опозиції до поелемент. асоціаніст. та бігевіорист. психології. Як зауважив Л. Виготський у передмові до рос. перекладу книги В. Кюлера, поняття структури (як цілого, що володіє своїми особливими властивостями, які не зводяться до властивостей окремих частин) допомагає подолати як механіст. теорію, так і наївні різновиди віталізму. Аналог. тенденції від кінця 19 ст. з'являються також у **гуманітарних науках**. З метою пояснити різні види цілостей австр. біолог Л. фон Берталанфі заклав основи заг. теорії систем, яку розвивав від серед. 1940-х до 60-х рр. Ця теорія дає типологію систем, класифікуючи різновиди цілостей. Його типологія ґрунтується на врахуванні двох осн. характеристик: як частини (елементи) пов'язані (взаємодіють) всередині цілого та як ціле взаємодіє зі своїм оточенням. При цьому взаємодія з оточенням дозволяє пояснити взаємодію частин. У цій типології найбільш перспективним виявився поділ систем на закриті (мех.), кібернетичні і відкриті. Для відкритих систем характерний обмін із середовищем (матерією та енергією) на мікрорівні, при

збереженні осн. макрорівневих параметрів. Відкриті системи здатні до самовідтворення (розмноження), знаходження динам. рівноваги з середовищем, нагромадження й використання інформації про середовище з метою адаптації до нього. Сусп. системи здатні до самоструктурування (автопоезис), зміни основ своєї цілісності тощо.

Політичний Г. У 20 ст. особливою гостроти набула суперечка між прихильниками та критиками Г. у методології сусп. наук. У центрі уваги постало питання: чи у дослідж. суспільств слід брати за основу опис поведінки окремих людей та взаємин між ними; а чи поведінку людей можна пояснити, коли знаємо, з яким суспільством маємо справу. Суперечка набула гостроти, бо з цими позиціями пов'язували прихильність до несуміс. політ. ідеологій та практик, речників яких називали «індивідуалістами» і «колективістами». У багатьох випадках можна виявити зв'язок між методом пізнання сусп. явищ, якого дотримується філософ, та його політ. філософією. Аналіт. підхід може схилити до концепцій, які обирають за основу своїх політ. теорій особу, а прихильники ціліс. підходів — суспільство як взаємопов'язане ціле. Але епістемол. (методол.) індивідуалізм можуть поєднувати з політ. Г. (напр., у випадку Т. Гоббса) і навпаки. У загальному ж традиц. напрями у зх. політ. філософії та відповідні політ. ідеології і практики можна розташувати у спектрі від крайніх форм партикуляризму (індивідуалізму) до крайніх форм Г. (колективізму, тоталітаризму). Анархізм опиниться на правому крилі цього спектра, комунізм і фашизм — на лівому. Всередині — опозиція між лібералізмом та консерватизмом: ці дві концепції, в свою чергу, містять колективіст. й індивідуаліст. варіанти. Одним із гострих критиків голістич. політ. практик став К. Поппер. У пр. «The Poverty of Historicism» (London, 1945, vol. 1–2; укр. перекл. — «Злиденність історизму», К., 1994) та «The Open Society and Its Enemies» (London, 1996, vol. 1–2; укр. перекл. — «Відкрите суспільство і його вороги», К., 1994, т. 1–2) він розглянув ці практики у зв'язку з їхніми метафіз. та методол. передумовами. Голістич. соц. інженерії, націлені на реформування суспільства в цілому (де реформатор чи революціонер перебувають у ситуації, коли не знають, що роблять), він протиставив почастинову соц. інженерію (ріесе-meal engineering). Проблема «особа-суспільство» постала у центрі уваги цікавої і плідної дискусії, яку сьогодні позначають як суперечку між лібералами й комунітаристами. У цьому випадку об'єктом критики стала обмеженість індивідуаліст. (атомарної) соц. та політ. філософії лібералізму. Комунітаристи вказують на прийнятність цілком виправданих елементів Г., оскільки особа не є абстракт. одиницею, бо ж її особливості можна пояснити тільки беручи до уваги, що вони є наслідком соціалізації (тобто, необхідно враховувати особливості того суспільства, до якого належить особа). До відомих

комунітаристів належать канад. філософ Ч. Тейлор та амер. політолог М. Сендел. В укр. політ. та ідеол. дискусіях цій колізії відповідає розмежування на ліберал-демократів і націонал-демократів. Ліберал-демократи в СРСР виступали проти тоталітаризму, за демократизацію, і вважали, що право націй на самовизначення може бути звичай. наслідком процесу демократизації (якщо на те буде воля народів). А тому вони не наголошували на праві націй на самовизначення та на вихованні нац. самосвідомості як шляху до реалізації цього права. У своєму розумінні демократії вони виходили з універсаліст. передумов (універсал. прав людини), а відтак розглядали людину як абстракт. індивіда, не пов'язаного з певною самотут. культурою. Цінність культур. різноманітності світу та у зв'язку з цим захист самотут. нац. культур не входили в їхнє розуміння демократії. Тим часом націонал-демократи виходили з того, що демократія як влада народу, передбачає наявність колектив. суб'єкта (народу, нації), який володіє певними культур. ознаками та нац. самосвідомістю. І вважали, що таке розуміння демократії є складовою частиною як класич., так і новіт. політ. філософії лібералізму.

У сучас. укр. мас. та профес. інтелектуал. культурі, зокрема в гуманітар. і політ. мисленні, даються взнаки стереотипи наїв. Г. та есенціалізму, успадковані від філософії діалектич. матеріалізму, ідеології марксизму-

ленізму. Один із проявів наїв. есенціалізму маємо у випадку, коли значення слів і термінів розуміють під кутом зору певних сутностей, а не залежно від того, як використовують слова, терміни та вислови у різного роду лінгвіст. і ситуатив. контекстах. А неувага до способу використання знаків, слів та висловів полегшує застосування різного роду риторик як засобу маніпуляції мас. свідомістю. Тому в укр. інтелект. культурі актуал. є засвоєння уроків аналіт. філософії та крит. герменевтики. Йдеться про становлення якісно вищого рівня крит. самосвідомості, коли різного виду стереотипи у мисленні стають об'єктом розумової саморефлексії.

Рекомендована література

1. Лісовий В. С. Карл Раймунд Поппер та його твір «Злиденність історизму» // Карл Поппер. Злиденність історизму / Пер. з англ. К., 1994;
2. Выготский Л. С. Курт Коффка. Сила и слабость гештальт-теории психического развития // В. Келер. К. Коффка. Гештальт-психология / Пер. с нем. Москва, 1998;
3. Тейлор Ч. Атомізм // Лібералізм. Антологія. К., 2002;
4. Сендел М. Моральний суб'єкт: лібералізм і межі справедливості // Там само.

В. С. Лісовий

Бібліографічний опис:

Голізм / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-25265>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).